

XIX. Yüzyılın İki Gezginini, Théophile Gautier ve Hayrullah Efendi'nin Seyahatnamelerinde Paris ve İstanbul'a Karşılıklı Bakış*

Arş. Gör. Fatih Aynacı
Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü
fatihayn@hotmail.com

Öz

İnsanlık tarihi boyunca yaşanan kültürel çatışmalar incelendiğinde, coğrafya ve din unsurunun bu süreçlerde belirleyici rol oynadığı görülebilir. Doğu ve Batı arasında yüzyıllardır süregelen karşılıklı çatışma, bunun en açık örneklerindedir. Öte yandan çatışmacı anlayışın aksine bu kültürler, zaman içinde birbirlerini tanıma-tanıtma konusunda da çeşitli yollar aramışlardır. Bu anlamda seyahatnameler, "öteki"ni tanıma-tanıtma sürecinde ortaya konmuş somut yazılı kaynaklardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Salt nesnel bir yapıda olmayıp, zaman zaman din-siyaset odaklı öznel değerlendirmeler, önyargılar içermeleri bir kenara bırakılacak olursa, gözlem ve deneyimin öne çıktığı bu eserler, tarihsel bir dönemin kültürel anatomisini göstermeye yardımcı olan önemli bilgi hazineleri arasında düşünülebilir. Bu bağlamda, seyahatnameler ve batılı oryantalist anlayış hakkında genel değerlendirmelerin yapıldığı; Théophile Gautier'nin *İstanbul (Constantinople)*, 1853) ve Hayrullah Efendi'nin *Avrupa Seyahatnamesi* (1848) başlıklı eserlerinin karşılıklı bakış çerçevesinde incelendiği bu çalışma ile seyahatnamelerin "öteki"nin kültürel yaşamını tanıtmada özellikle XX. yüzyıla kadar önemli bir görev üstlendiği gösterilmiştir. Buna ek olarak bir batılının gözünden İstanbul'un, bir doğulunun gözünden Paris'in fiziksel ve kültürel bakımdan en dikkat çekici yönleri anlatılarak, iki karşıt kültür arasındaki çatışmanın yazarların söylemlerine yansıyor yansımadağı takip edilmiş ve yapılan inceleme sonucunda gerek seyahatnameler, gerekse farklı araçlar yoluyla yüzyıllarca nesilden nesile aktarılan kalıp düşünce ve imgelerin her iki yazarın da kalemine yansıdığı fark edilmiştir. Bununla birlikte yaptıkları gözlemler neticesinde edindikleri izlenimlerin bir kısmının hayranlıkla karışık olumlu ifadeler içermesi, yazarların her zaman söz konusu ön yargıların etkisinde kalmadıklarını; şaşkınlık, hayranlık, garipseme, yadırgama, eleştiri, önyargı, özeleştir, yüceltme gibi olumlu-olumsuz duygu ve düşüncelerin bir arada bulunuyor olması ise yerleşik algının değişkenlik gösterebileceğini ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Seyahatname, gezgin, karşılıklı bakış, kültürel farklılık, öteki.

* Bu makale, 10-12 Ekim 2018 tarihleri arasında Cumhuriyet Üniversitesinde düzenlenen VII. Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi Kongresi'nde sunulan sözlü bildiri özetinin yeniden gözden geçirilerek genişletilmiş biçimidir.

Mutual Glance to Paris and Istanbul in Travel Books of Two Travelers of the Nineteenth Century: Théophile Gautier and Hayrullah Efendi

Abstract

When we search cultural conflict continuing for centuries between East and West, it is seen that geography and religion play a decisive role in this process. On the other hand, in spite of this conflictual conception, travel books appear as one of the concrete written sources in the process of recognizing and promoting the "Other". These works founded on observation, are considered as important sources that show the panorama of a historical period. In this context, through the evaluations made about travel books and western orientalist approach; we comparatively examined the works of Théophile Gautier entitled *Constantinople* and of Hayrullah Efendi entitled *Avrupa Seyahatnamesi*. It is indicated that travel books have undertaken a significant task especially until XXth century about presentation of cultural life of the "Other". In addition, by comparatively explaining the most remarkable physical and cultural aspects of Istanbul through the eyes of a westerner and of Paris through the eyes of an easterner, it is examined whether the cultural conflict between two civilisations reverberates to discourses of the authors. As a consequence of the study, it has been realized that the stereotyped thoughts and images transferred to generations through the travel books are reflected in the works of both authors. Moreover, as a result of their observations, the writers express both positive and negative emotions and thoughts such as astonishment, admiration, criticism, prejudice and sublimation. This showed that the writers were not always influenced by these prejudices, and that the established perception can vary.

Keywords: Travel book, traveler, mutual glance, cultural difference, other.

GİRİŞ

Birçok önemli işleve sahip olmasının yanı sıra, insanlığın başlangıcı ve kültürün olmazsa olmazı kabul edilen yazı, teknolojik olanakların yeterli olmadığı dönemlerde insanların ve farklı kültürlerin birbirlerini tanımaları konusunda da önemli roller üstlenmiş, böylece insanlık tarihine büyük katkılar sunmuştur. Bunun en somut örneklerini farklı kültürleri yani "öteki"ni keşfetmek, tanımak ve tanıtmak amacıyla yolculuk yapan gezginlerin gidip gördükleri yerlere ilişkin izlenimlerini kaleme aldıkları seyahatnamelerde görmekteyiz. XIX. yüzyıl sonuna kadar yoğun olarak karşılaşılan XX. yüzyılın ilk çeyreğinde etkisini yitiren ve sonrasında yaşanan teknolojik ilerlemeler ve küreselleşme sonucu, gerekliliği tartışılır hale gelen seyahatnameler, bugünün toplumlarını tanımak, anlamak için gereksiz ve yetersiz görülmesine ve gezginlerin öznel bakışını yansıtıyor olmalarına karşın, geçmişin toplumsal, kültürel yaşamıyla ilgili bilgi sahibi olmak adına başvurulacak önemli yazılı kaynaklar arasında yer almaktadır. Dolayısıyla yazıldığı dönemin insanına hizmet etmenin yanında, geçmiş toplumları, uzamları tanıma ve nereden nereye geldiğinin tespitini yapabilme konusunda bugünün insanına da fikir verebilmektedir. Bu bağlamda öncelikle "öteki" olarak kavramsallaştırılan farklı kültürlerin tanıtımında önemli bir bileşen olan seyahatnamelerden kısaca bahsedeceğimiz bu çalışmada, Parnasyen şiir akımının öncülerinden XIX. yüzyıl şairi, aynı zamanda yazar, gazeteci ve eleştirmen olan Théophile Gautier'nin İstanbul'u ziyareti sonrası kaleme aldığı *İstanbul (Constantinople)*, 1853) başlıklı seyahatnamesi ile, yine aynı yüzyılın Osmanlı aydınlarından olan Hayrullah Efendi'nin Avrupa seyahati sırasında edindiği izlenimleri aktardığı *Avrupa Seyahatnamesi (Yolculuk Kitabı)*, 1848) başlıklı gezi yazısını inceleyeceğiz. Yüzyıllardır çatışma halinde olan iki medeniyetin temsilcisi konumundaki bu aydın kişiliklerin tanımak ve tanıtmak istedikleri iki kültürün örnek şehirlerinden olan Paris ve İstanbul'u, kültürel ve toplumsal bakımdan nasıl değerlendirdiklerine değineceğiz. Böylece seyahatnamelerin kültürlerarası ilişkilerdeki rolü ortaya konmakla birlikte, coğrafyanın ve yaşanan çevrenin yaşayış, kültür ve "öteki" algısının oluşumuna etkisi dolaylı olarak gösterilmiş olacaktır. Bu bakımdan iki kutupta da "öteki" kavramı üzerinden olumlu ya da olumsuz bir Doğu-Batı algısının var olup olmadığı irdelenecektir.

1. KÜLTÜRLERARASI İLİŞKİLERDE SEYAHATNAMELERİN ROLÜ VE DOĞU-BATI ALGISINA ETKİSİ

Kültür kavramı, günümüze değin üzerinde birçok tanımlama ve değerlendirmenin yapıldığı önemli bir araştırma alanıdır. Yapılan tanımlamaların birçoğu doğru olmakla birlikte, kavram hakkında genel bir çerçeve çizmek gerekirse onu, uzunca bir birikim sonucunda meydana gelen, toplumların yaşadıkları çevrenin şartlarına ayak uydurarak inanç, ahlak, değer, davranış ve insanî ilişkiler bakımından oluşturdukları çok katmanlı, dinamik bir yapı olarak tanımlamak mümkündür. Yeryüzünde yaşamış ve yaşayan kültürlerin çoğu incelendiğinde, bazılarında kısmi, bazılarında bütüncül benzerlikler, bazılarında ise taban tabana zıt denilebilecek farklılıklar söz konusudur. Bu kültürel benzerlik ve farklılığın en önemli nedenleri arasında coğrafya ve din etkeninin bulunduğu söylenebilir. Nitekim coğrafya, insanın duygusal, düşünsel, bedenî her türlü iş ve eyleminde etkileyici, şekillendirici rol oynayan kimlik oluşumunun önemli bir bileşendir. Din ise, bir kültür oluşturucu olarak kabul görmesine karşın, insanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahip olmasından ve insanı aklen, kalben ve bedenen etkisi altına alabilmesinden dolayı, bu benzerlik ve farklılığa neden olan temel etkenler arasında yerini alır. Hatta medeniyetler

arasında yüzyıllardır süregelen çatışmaların kökenine inildiğinde, burada din unsurunun başat rol oynadığı açıkça görülebilir. Dolayısıyla temelde söz konusu iki etkenin itici gücüyle kendinden farklı olan(lar) için kullanılan “öteki”, “diğeri” ya da “başkası” kavramı, kültürel farklılıklar zemininde ortaya çıkmıştır denilebilir. Hegel’in diyalektik kuramında sözünü ettiği “Özbilinç kendini ancak bir başka özbilinç üzerinden tanımaktadır” (Römpf, 1999, s. 204’ten aktaran; Bezci, 2005, s. 9) deyişi makro düzlemde kültür olgusuna uyarlanacak olursa ya da İbrahim Şirin’in Merleau Ponty’nin “Algının Fenomonolojisi” kavramından yola çıkarak ifade ettiği “İmleyen aslında imlediği şey üzerinden kendini kurar. İmlenen de imleyen tarafından inşa edildiği için bir karşılıklık, bir mübadil durum söz konusudur” (2006, s. 43) şeklindeki söylemi dikkate alınacak olursa, her kültürün “öteki” denilen karşıtıyla var olup kendini tanıyabildiği, etki-tepki ilkesinin toplumsal alanda da bir karşılığı olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bu varsayımın gerçek yaşamda bir izdüşümü var mıdır diye düşünüldüğünde, yüzyıllardır süregelen, günümüzde dahi canlılığını koruyan bir Doğu-Batı karşıtlığı söylemiyle karşı karşıya kalmaktayız. Ancak olağan sayılabilecek bu karşıtlığın tarihsel süreç içinde bir çatışmaya dönüşmesi, düşmanca bir tutumun ortaya çıkmasına ve toplumların kutuplaşmasına neden olmuştur.

Endülüs Emevi Devleti’nin kuruluşundan Haçlı Seferleri’ne, oradan günümüze uzanan tarihsel akış içinde, karşıtlığın giderek çatışmaya dönüşmesinde iki tarafın da rolü olmakla birlikte, bütün olanaklarıyla çabalayan ve farklı bir amaçla hareket eden tarafın daha çok Batı medeniyeti olduğu görülmektedir. Nitekim Doğu üzerine çok da iyi niyetli olmadan, çoğunlukla hedefe, inanç olarak İslam dinini; toplum olarak Türkleri ve Arapları yerleştirerek yapılan çalışmalar “Oryantalizm” (Şarkiyatçılık-Doğubilim) adında bir araştırma alanını ortaya çıkarırken, tersi olarak ifade edilebilecek “Oksidentalizm” (Garbiyatçılık) şeklinde bir araştırma alanı oluşmamıştır. Öte yandan geçtiğimiz yüzyılda oryantalist bakışın temsilcilerinden, Yahudi asıllı Amerikalı Bernard Lewis ile oryantizm karşıtı Arap asıllı Amerikalı Edward Said arasında yaşanan düşünsel tartışmalar, iki medeniyet arasındaki kutuplaşmayı daha ileri uçlara taşımıştır. Hatta Lewis’in, *Çatışan Kültürler* kitabında Batı medeniyetinin üstünlüğüne işaret ederek ve Batı’nın kendine hak gördüğü acımasız sömürgeciliği görmezden gelerek, Batı kültürünün çöküşünün insanlığın çöküşüyle eş değer olacağını ve İslam’ı kastederek bu durumda yüzyıllar öncesine bir geri dönüş yaşanacağını ileri sürmesi, bu çatışmanın nasıl bir boyuta ulaştığını ortaya koymaktadır (Lewis, 1997, s. 55). Edward Said ise, oryantizmin kökenine, bu girişimin ve Lewis gibi temsilcilerinin asıl niyetinin ne olduğuna ilişkin düşüncelerini dile getirdiği, 1978 yılında yayımlanan *Oryantalizm (Orientalism)* başlıklı incelemesinde, oryantizmi ortaya çıkartan tarihsel ve dini arka plana atıfta bulunarak, bu hareketin Batı’nın kendini tanımlamak ve yüceltmek amacıyla icad ettiği, hiç de masum olmayan, Doğu kültürü (kastedilen daha çok İslamiyet) üzerinde yıkıcı amaçlar taşıyan, bilinçli bir çalışmanın ürünü olduğu iddiasındadır (Said, 1998, s. 18-21).

Her ne kadar ortada böylesine uç noktalara savrulmuş bir Doğu-Batı çatışması söz konusu olsa da, Heraklitos’un “değişmeyen tek şey değişimin kendisidir” sözünü doğrularcasına yaşamın kendisi gibi kültür kavramının da zamana ve insanî ilişkilerin gelişimine göre, olumlu ya da olumsuz yönde değişip, dönüştüğü gözlemlenir. Kavramın değiştirilmesi zor etkenlere dayanıyor olması, bu etkenlerin olumsuz anlam içeriğine sahip “öteki” kavramının ortaya çıkmasına neden oluşu ve bunun da çatışmaya dönüşecek kadar ileri boyutlara varabiliyor olması kültürlerin değişip dönüşebileceği gerçeğini değiştirmemektedir.

Bu noktada kültürlerarası geçişkenliği ifade etmek üzere kullanılan "kültürel etkileşim" söylemi, kültürün değişebilirliğine vurgu yapması nedeniyle konuya kapsayıcı bir bakış sunmaktadır. Bu söylem, birbiriyle akraba ya da birbirine yabancı iki ya da daha fazla kültürün daha çok dil, sanat, yaşayış, ilgi ve tercih alanları gibi çeşitli konularda gerçekleştirdikleri kültür alış-verişlerini simgelemektedir. Kültürlerarası etkileşim hareketi, günümüzde küreselleşmenin de etkisiyle oldukça yoğun biçimde yaşanmaktadır, fakat olanakların yetersiz olduğu dönemlerde bu etkileşim, devlet temelli girişimler dikkate alınmazsa, düşük seviyede seyretmiştir. Söz konusu dönemlerde bu ağır işleyen sürecin mihmandarlığını ise, farklı kültürleri temsil eden gezginlerin kaleme aldığı seyahatnameler üstlenmiştir.

Etimolojik olarak "*Arapça 'gezmek, gezi' anlamındaki seyâhat ile (aslî siyâhat) Farsça nâme (risâle, mektup) kelimelerinden oluşan seyâhat-nâme, 'gezi mektubu, gezi eseri' (İnal, 2018, s. 7) anlamına gelir. Fransız gezgin Jean de Thévenot "Seyahat etme isteği her devoirde insanların tutkusu olmuştur" (Thévenot, [t.y.], s. 1'den aktaran; Gürer, 2013, s. 22) diyerek insanın yeni yerleri görme merakının, karşı konulmaz bir dürtü olduğuna işaret eder. Seyahatnameler ise, bu tutkunun yazıya aktarılmış biçimini bizlere sunar. Kısmen tarihsel belge niteliği taşımalarının yanı sıra, yazarların izlenimlerini ve kişisel düşüncelerini kendilerine özgü üsluplarıyla anlatıyor olmalarından dolayı, seyahatnameler edebî bir niteliğe de sahiptir (Maden, 2008, s. 148). Seyahatnamelerde, bir anı (hatırat) yazısında olduğu gibi odak noktası yazarın başından geçenler değil, geziye konu olan coğrafyadır. Dolayısıyla ilgili coğrafyanın iklimi, insanları, tarihi yapıları, yol ve ulaşım özellikleri, toplumsal hayatı gibi başlıklar seyahatnamelerin konularını oluşturur (İnal, 2018, s. 25). Seyahatnamelerin bu özelliği, gezi edebiyatının merak edilen ve zevkle okunan bir alan haline gelmesinin temel nedeni olmuştur. Bu noktada türün gelişimine en büyük katkının, çoğunlukla batılı gezginler tarafından yapıldığını söylemek yerinde olacaktır. Sadece XIX. yüzyılda Fransız gezginler tarafından kaleme alınan seyahatnameler dahi göz önüne alınsa, bu çıkarımın doğruluğu fark edilebilir. Bu seyahatnamelerde de merak duygusu önemli bir yer tutsa da yüzyılın ruhunu yansıtan siyasi içerikli, oryantalist amaçlar taşıyan seyahatnamelerin bu dönemde giderek yaygınlaştığını hatırlatmakta yarar vardır. Chateaubriand'dan Neval'e, Lamartine'den Hugo ve Flaubert'e varan birçok yazarda bunun etkilerini görmek mümkündür. Bu anlamda medeniyetler arası üstünlük mücadelesi sürecinde siyasi bir propaganda aracı olarak kullanılmaya müsait bir edebi tür olduğu ileri sürülebilir.*

Seyahatnameler bir başvuru kaynağı olmakla birlikte, yukarıda belirtildiği gibi manipüle edilmeye açık bir tür oluşu güvenilirliğine dair bazı çekinceleri de beraberinde getirmektedir. Bu çekincelerin bir diğer nedeni ise, kişisel gözlem ve deneyimlere dayanıyor olmalarıdır. Ayrıca gezginlerin yolculuğa çıkmadan önce gidecekleri yer hakkında daha önceki gezginler tarafından yazılmış birtakım önyargıların olduğu seyahatnameler doğrultusunda hareket etmeleri, nesnel ve özgün olma konusunda onları engellemekte ve olumsuz imge oluşumuna katkıda bulunmaktadır. Hatta gezginin daha önce yazılanları tekrar ederek söylediklerinin doğru olduğunu kanıtlamaya çalışması, kısır bir döngünün oluşmasına neden olmaktadır (Lowry, 2004, s. 12). Bernard Lewis'e göre bu sorunun temelinde, gezginlerin bölgede konuşulan dili bilmemeleri, dolayısıyla temel kaynakları inceleyememeleri yatmaktadır. Bunun dışında gerekli bilgilere tercümanlar ya da orada yaşayan yerli halk aracılığıyla, yani dolaylı yoldan ulaşıyor olmaları, bilgilerin doğruluğu konusunda şüphe duyulmasına yol açmaktadır (Lewis, 1984, s. 247). Konuyla ilgili olarak Gürsoy Şahin'in, batılı seyahatnamelerde anlatılanlarla ilgili söylediği "*gezginler, geldikleri*

yerlerin ve kültürlerin kendilerinkinden farklı olduğunu göz ardı ederek, bu toplumları kendi değerleriyle yargılamaya ve yalan yanlış bilgileri batılı toplumlara aktarmaya başlamışlardır” (Şahin, 2007, s. 42) sözü de bu çalışmalarda nesnellığın çoğu zaman göz ardı edildiğini ortaya koymaktadır.

Kültürlerin birbirine bakışı, zamana ve şartlara göre birtakım değişimler gösterse de, Ortaçağ'dan itibaren Batı muhayyilesine kodlanan olumsuz Doğu imgesi, kolayca yok edilebilir bir yapı sunmamaktadır. Bunda IX. yüzyıldan itibaren genel olarak Müslümanları, XI. yüzyıldan XIII yüzyılın sonuna kadar ise Anadolu Türkleriyle yapılan mücadeleler neticesinde Müslüman Türkleri hedef alan Haçlı zihniyetnin önemli bir etkisi olduğu söylenebilir. Bu duruma koştur olarak XVI. yüzyıldan itibaren Doğu tabiriyle kastedilenin, bu dönemde yükselişe geçen Türk egemenliği olduğu bilinmektedir. Jale Parla'nın deyişiyle bu dönemde İngiltere ve Fransa'da Türk sözcüğü “*Hiristiyan fanatikliğiyle biçimlendirilmiş ve Haçlı ruhuyla pekiştirilmiş bir kavramdı. Müslüman demek şeytanın çocuğu, Hiristiyanlarca bir sahtekâr sayılan Muhammed'in müridi demektir*” (Parla, 2005, s. 29). Bu olumsuz bakış, Osmanlı Devleti'nin güçlenmesiyle daha ileri seviyeye taşınmış ve “barbar, acımasız Türk” imgesinin doğmasına neden olmuştur (Gürer, 2015, s. 12). Batı medeniyeti tarafından XVI. yüzyıldan itibaren Doğu denince ilk akla gelen Türkler ve İslamiyet hakkında ileri sürülen bu söylemlerin, bir algı oluşturmak adına daha sistematik biçimde geliştirildiği bilinmektedir. Bu doğrultuda Avrupalı gezginlerin Doğu'ya duyduğu ilgi sonucunda farklılıkları keşfetmek adına giriştikleri uzun yolculuklar, ilerleyen yıllarda daha önce bahsi geçen oryantalist bakışa hizmet edecek şekilde düzeltilmesi güç bir algının oluşmasına yol açmıştır. Batı'nın Doğu ile ilişkileri ilerledikçe bu keskin söylemlerde bazı değişiklikler görülse de, zihinlere kazınan önyargılar, sonraki yüzyıllarda da gezginleri, dolayısıyla toplumları etkilemeye devam etmiştir.

Çoğu seyahatname için keşfetme merakının vücut bulmuş biçimi şeklinde bir değerlendirme yapılabilir, fakat her birinin salt merak duygusuyla kaleme alındığı da iddia edilemez. Nitekim seyahat edenler arasında alanında araştırma yapmak isteyen bilim adamlarının, tüccarların, Hiristiyanlığı yaymaya çalışan misyonerlerin, resmi görev için gönderilen asker, doktor, diplomat gibi kişilerin bulunduğu dikkate alınırsa, amaçlarda bir çeşitlilik olduğu fark edilir. Diplomatik ilişkilerin başlaması üzerine Osmanlı'ya elçilik vazifesiyle gelen, aynı şekilde Osmanlı'dan aynı vazifelerle gönderilen diplomatların yazdıkları seyahatnamelerde ya da farklı nedenlerle gelip gidenlerin yazdığı seyahatnamelerde, bu kişilerin asli görevlerinin dışında, bulunduğu ülkenin insanı, toplumu, kültürü hakkında birçok ayrıntıya yer verdikleri görülür. Böylece kendinden farklı olana karşı hissedilen merak duygusuyla başlayan süreç, giderek tanıma, inceleme ve bilgi toplama aşamasına evrilir. Bu aşamada Batı'nın Türkler için kullandığı “zalim, barbar” gibi tanımlamaları yerleşik hale getirecek ifadelerle yer veren seyahatnamelerle karşılaşılır (Reyhanlı, 1983, s. 8-9). Gülgün Üçel-Aybet'e göre Avrupa'da Osmanlı Devleti, toplumu ve onun kurumlarına karşı takınılan tarafgir tutum, 1789 Fransız İhtilali'nden sonra ortaya çıkan milliyetçilik hareketinin etkisiyle daha da kuvvetlenmiş ve bu anlayış XX. yüzyılın başlarına kadar birçok yayının yanında, seyahatnamelere de yansımıştır (2003, s. 16). Bu konuda İngiliz tarihçi Albert Hourani'nin gözlemlerine de göndermede bulunan Üçel-Aybet, Hourani'nin bazı tarihçilerin arşiv incelemesi yapmalarına rağmen, kendilerinden öncekilerin önyargılarından kopamadıkları yönündeki tespitine vurguda bulunur (Hourani, 1974, s. 61-78'den aktaran; Üçel ve Aybet, 2003, s. 14). Bu durum, algının geçmişte kalmadığını ve bir devamlılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Böylece kesin bilgiye

dayanmadan, daha önce yazılan seyahatnamelerin ya da söylemlerin etkisi altında ve tarafgir kişilerin yönlendirmesiyle kendini tekrar eden bu genelleyici yapı, giderek "image figée" (kalıp imge), "topos" (kalıp sahne) ya da "cliché" denilen birikimsel bir algının (perception accumulative/ imaginaire collectif) oluşmasına zemin hazırlamıştır (İldem, 2000, s. 21-23).

Bu olumsuz bakışın yalnızca Avrupalılarda görüldüğünü iddia etmek, yüzyıllar içinde olgunlaşan "Doğu-Batı Çatışması" tanımlamasıyla ters düşmek anlamına gelecektir. Bu nedenle Avrupalılarda gözlemlenen kalıplaşmış imge ve sahnelerle Osmanlı toplumunda da karşılaşıldığı belirtilmelidir, fakat bu karşılıklı bakış, Avrupa'da olduğu gibi nesilden nesile geçen toptancı bir mantıkla genele yayılmamış, daha bilinen, belirgin örneklerle sınırlı kalmıştır. "Düşünceler sözcüklerde hayat bulur" şeklinde bir önerme öne sürülecek olursa - toplumsal belleğin varlığı da kabul edildiğine göre- sözcüklerin aynı zamanda toplumun algısını yansıtmaya gücüne sahip olduğu iddia edilebilir. Örneğin Osmanlı lügatinde Avrupa tabirine denk olarak Frengistan, Avrupalılar için ise Frenk ibaresinin kullanıldığı bilinmekte ve bu ifadeler Osmanlı döneminde yazılmış seyahatnamelerde de sıkça rastlanmaktadır. Önce İtalyanlar, sonra Fransızlar, Almanlar ve en nihayetinde tüm Avrupa için kullanılmaya başlanan bu söylemin ilk aşamada coğrafya ve dil farklılığı nedeniyle üretilmiş özgün bir ifade olduğu düşünülebilir. Olağan kabul edilebilecek bu manzarada tuhaf olan ve olumsuz bakışın varlığını gösteren unsur ise, "Frenk" sözcüğünün, aynı zamanda bir hastalığı tanımlamak için kullanılan "frenği" sözcüğünden türetilmiş olmasıdır (Şirin, 2006, s. 45). Hastalığın Avrupa'dan yayıldığını vurgulamak üzere tercih edilen dışlayıcı ve aşağılayıcı bu ifadenin, Orta çağ Avrupa söylemiyle eş konumda olduğu açıktır. Ayrıca Frengistan sözcüğünün İslam dininden olmayanları kapsayacak biçimde "kâfir" ve "gâvur"ların yaşadığı ülke(ler) anlamında kullanılması, ötekileştirici tutumun bir başka göstergesidir. Dolayısıyla nüfuz etme düzeyi farklılık göstermesine karşın, "öteki" algısının yansımalarını her iki kültürde de görmek mümkündür.

XVIII. yüzyılın sonuna kadar uzanan süreçte ağırlıklı olarak Avrupa'dan Osmanlı coğrafyasına doğru yönelen bu ilgi, XIX. yüzyıl itibarıyla sayısal anlamda yoğunluğunu korumakla birlikte, tersine dönmeye başlamıştır. Bundan böyle Avrupalılar gözünde askeri, ekonomik ve toplumsal açıdan parlayan bir yıldız olarak görülen Osmanlı coğrafyası, artık çağın gerisinde kalmış, eski parıltısını yitirmiş bir yer olarak betimlenir. Öte yandan Osmanlılar nezdinde Avrupa, gelişmişlik ve teknik ilerleme açısından örnek alınması gereken bir medeniyet haline gelmiştir. Ayrıca bu rol değişiminde, seyahatlerin ne denli önemli bir işleve sahip olduğu, geç de olsa anlaşılmalıdır. Baki Asiltürk, Osmanlı aydınlarının bakışında yaşanan bu değişimi şu şekilde açıklar:

Seyahatin önemli sonuçlar doğurabilecek bir faaliyet olduğu bizde XIX. yüzyılda iyice anlaşılmiş bulunuyordu. Avrupa'yı yakından tanımaya başlayan aydınlar, Batı medeniyetinin gelişmesinde keşif seyahatlerinin oynadığı önemli rolü görmüştü. Bunun sonucu olarak da Avrupa'daki yeni keşif, inceleme ve dünyayı tanıma seyahatleri yakından takip edilmeye başlanmıştı (Asiltürk, 2000, s. 18-19).

Bu noktada gazete ve dergilerde yapılan yayınlar tetikleyici rol üstlenmiş, seyahat yazıları Osmanlı aydınlarının ilgisini çekmeye başlamıştır. Avrupa hakkında yapılan parıltılı yorumların doğruluğunu görmek isteyen Osmanlı aydınları, Avrupa'nın çeşitli şehirlerine seyahat ederek yerinde gözlem yapmaya çalışmışlardır. Aynı dönemde batılılar için henüz çekiciliğini yitirmemiş Osmanlı şehirlerini, bunlar arasında özellikle İstanbul'u görmeye

gelen gezginlerin sayısı, önceki yüzyıllara göre kayda değer bir artış göstermiştir. Her iki cephenin de gözlem ve yorumları incelendiğinde, beğenin ve önyargılara dayalı eleştirinin bir arada bulunduğu görülmektedir. XIX. yüzyılda biri Fransız diğeri Osmanlı aydını olan Theophile Gautier ve Hayrullah Efendi'nin seyahatnameleri de bu çerçevede ele alınabilecek önemli kültür kaynakları arasında gösterilebilir.

2. THÉOPHILE GAUTIER VE HAYRULLAH EFENDİ'NİN SEYAHATNAMELERİNDE DOĞU-BATI ALGISI BAĞLAMINDA PARİS VE İSTANBUL

İnceleme konumuz olan iki entelektüel kişiliğin seyahatnameleri, anlatılanlar çerçevesinde değerlendirildiğinde, öncelikle her iki yazarın da merak, keşfetme ve hayranlık duygusu içinde yola çıktıklarını vurgulamak gerekir. Dolayısıyla içinde bu duyguların olduğu bir düzlemde, çoğu seyahatnamede olduğu gibi nesnel bir yaklaşımdan söz etmek güçtür. Buna karşın çoğu öznel değerlendirmeler içeriyor olsa da, biri Batı, diğeri Doğu kültüründen iki yazarın izlenimlerinden bahsedilmesi, bakış açısı farklılığını gösterebilmek adına önemli verilere ulaşılmasını sağlayabilir.

Doğu'ya seyahat etme düşüncesi, XIX. yüzyılda toplumsal yozlaşmadan rahatsızlık duyan ve bundan uzaklaşmak isteyen birçok Fransız yazarda oldukça sık rastlanılan bir durumdur. Kendinden önceki birçok yazarda görüldüğü gibi, Doğu yolculuğunun Gautier için de bir arayış ve kaçış anlamı taşıdığı, Gautier'nin Türkçe'ye çevrilmiş eserinin önsözünü kaleme alan Alev Aksoy Croutier tarafından "*Doğunun Gautier'nin hayalinde birkaç kusursuz işlevi vardır: 'Batı'nın alternatifidir'; insanın güzelliği bulabileceği ve Batı toplumunun çirkinliğinden kaçabileceği bir 'başka yer'dir; vasatlıktan' ve 'yararcılıktan' kurtulmaya hizmet eder*" (Gautier, 2007, s. 11) sözüyle açıklanır. Gautier'nin bu şekilde düşünmesinde Charles Baudelaire ile yaptığı teşrik-i mesainin de büyük etkisi olmuştur. Baudelaire'de görülen yaşanan hayata karşı duyulan hoşnutsuzluk ve ondan olabildiğince uzaklaşma düşüncesi, Gautier'yi etkilemiş ve ondaki Doğu'yu keşfetme merakını kamçulamıştır. Gautier'den farklı olarak Avrupa coğrafyasının önemli yerlerini gezen Hayrullah Efendi için ise bu yolculuk, eserinin giriş kısmında belirttiğine göre, hem Avrupa hakkında doğru bilgiye ulaşma konusunda Doğu'dan Avrupa'ya gelecekler için bir yolculuk rehberi olacak hem de orada sanayi, eğitim ve şehirleşme gibi alanlarda gördüğü birtakım yeniliklerin kendi topraklarında uygulanabilmesi konusunda ona ve ilgili kişilere bir fikir verecektir (Hayrullah Efendi, 2002, s. 3-4). Avrupa'nın çeşitli ülke ve şehirlerini, hatta bazı köylerini gezen yazar, eserinde ulaşımdan yapılaşmaya, eğitimden sanata, insanî ilişkilerden günlük yaşama varıncaya dek birçok ayrıntıya yer vermiş ve bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Gittiği her şehirde en iyi yerlerde konaklamış ve günlük ihtiyaçlarında her şeyin en iyisini tercih etmiştir. Eserde geniş yelpazeli bir yolculuk sürecinden bahsediliyor olması nedeniyle, çalışmada yalnızca yazarın ayrıntılı biçimde yer verdiği Paris ile ilgili kısımlara değinilecektir.

Şair, roman yazarı, gazeteci ve sanat eleştirmeni gibi çok yönlü bir kişiliğe sahip olmasından dolayı Théophile Gautier'nin anlatımında betimlemelerin ağırlıklı olduğu süslü, çekici bir üslup hâkimdir. Hayrullah Efendi'nin kapsamlı yolculuğunun tersine on bir gün süren deniz yolculuğu sonunda Marsilya'dan İzmir'e sonra Çanakkale üzerinden İstanbul'a geçen yazar, yetmiş gün boyunca burada kalır. Gezisinin her aşamasını süsleyerek anlatmayı tercih eden Gautier'nin, Hayrullah Efendi'nin aksine, kimseyi bilgilendirmek gibi bir amacı yoktur. Kendisi için gezmeyi gaye edinmiştir. Çokça vakit geçirdiği Paris'in, tüm intizamına

ve güzelliğine rağmen, İstanbul ona göre, aradığı o estetik güzelliği yansıtan “başka yer”in ta kendisidir. Adeta bir amfiteatr şeklinde kurulmuş şehrin *Binbir Gece Masalları*'nı çağrıştıran manzarası, eserde opera dekorlarında yer alan canlı bir tabloya benzetilir. Yazar, şehre dair ilk izlenimini şu sözlerle dile getirir:

Bu manzaranın öyle garip bir güzelliği var ki insan gerçek olduğuna bir türlü inanamaz. İnsan kendini, Doğu masallarının dekoru için hazırlanmış ve ressamın fantezisiyle yer lambalarının olanaksız tanrısal ışıltıları içindeki opera tuvalerinden biri karşısında hisseder [...] bütün bu mimari eserler, hayal bile edilemeyecek incelikle mavi, sedef ve eflatun tonlarında bir fon üzerinde ışiksiz çizgilerle çiziliyor ve sıradan gerçeklikten çok Fata Morgana seraplarına benziyordu (2007, s. 84).

Bir rehber, sanat tarihçisi ya da mimar mantığıyla, daha çok öğretici betimlemelerin bulunduğu bir üslup benimseyen Hayrullah Efendi, eserini dört bölüme ayırmıştır. Birinci bölümde, doğu/batı yönüne yapılacak seyahatlerde hangi güzergâh ve araçların kullanılabileceğine ilişkin genel bilgiler yer alırken; ikinci, üçüncü ve son bölümlerde İstanbul'dan başlayıp farklı Avrupa şehirlerine yapılan seyahatler anlatılır. Buna göre İstanbul, Viyana, Prag, Berlin— İstanbul, Trieste, Viyana, Bavyera, Strasbourg, Paris— İstanbul, Marsilya, Lyon, Paris, Vichy, Bordeaux, Boulogne, Brüksel, Londra şeklinde bir şablon ortaya çıkmıştır. Yazar bu şehirler arasında en çok Paris'e yer vermiştir. Nitekim Paris, Avrupa kıtasında birçok toplumsal ve kültürel değişimin başlangıç noktasını oluşturması bakımından bugün bile birçok konuda merkez kabul edilen bir konuma sahiptir. Ona göre Paris, bir filozofun da, nefesine yenik düşmüş bir delikanlının da aradığını bulabileceği bir yerdir (2002: 112). Yazar, teknik ilerleme ve görsellik yönünden dikkatini çeken, bu denli geniş yer verdiği Paris hakkındaki ilk düşüncelerini şu şekilde dile getirir:

[...] sekiz on saat vüs'atı olan muntazam bir bahçenin içinde gayet güzel meydanlar ve doğru yollar açılıp, kenarlarına dahî sanâyi'i mi'mariyyenin her nevinden olarak nizam üzere birkaç bin cesim ve mükellef sarayları sıra-vârî dizip, hâsıl olan sokaklarını tuhaf gaz fenerleri ile tenvîr edip, mezkûr sarayların en aşağı katını dahî umûmen müzeyyen ve mükellef dükkânlar yapıp, eşkâl-ı muhtelifede nice bin arabalar ile karı erkek her an ve dakika mesirelere ve sokaklara çıkıp iyâb ve zihâb ederler (gidip gelirler) (2002, s. 88-89).

Her iki yazarın da bu iki önemli şehir hakkında yaptıkları ilk yorumlardan, genel itibarıyla olumlu bir bakışa sahip oldukları düşünülebilir. Bununla birlikte yazarların edindikleri bilgi ve deneyimin, şehirlerde geçirdikleri zamanla doğru orantılı olarak değiştiği fark edilir. Bunun en belirgin karşılığı Hayrullah Efendi'de görülür. Hayrullah Efendi, tıpkı Gautier'nin İstanbul'u gezdiği gibi, Paris'i deyim yerindeyse karış karış dolaşır. Deneyimleri doğrultusunda ulaşım, barınma, yeme-içme gibi birçok konuda kendinden sonra geleceklere yararlı ve yönlendirici tavsiyelerde bulunur. Böylece bu seyahati yapmaktaki amaçlarından ilkinin gerçekleştirmiş olur. Bu çok sayıdaki tavsiyelere, neredeyse Paris'in bütün mahallelerinde bulunan üst ve orta düzey otelleri isimleriyle anması ve her birinin barınma ücretleri hakkında bilgi vermesi örnek gösterilebilir. Hatta kısa ya da uzun süreli kalacaklar için söyledikleri, tam bir rehberlik ve yönlendirme hizmeti niteliğindedir:

Eğer yalnız (tek kişi gelindi) ise, hotelde ikamet olunmak lâzımdır. Paris'te ziyadece oturulacak oldukça, bir boş hane tutarak, eşya mübayaaya veya iştirâ edip döşeyerek ve yahut maison meublé, appartement meublé, maison garni ve emsali eşyalı hane ve daire ve odalar bulunduğu onlardan birisine ikamet etmelidir. Bu hotellerde ikamet hem

nafile masraf ve hem abestir. Çünkü hotelde ikamet bir yabancının üç, beş, on gün oturması içindir (2002, s. 93).

Her iki aydın kişilik de, iki ayrı medeniyetin özeti niteliği taşıyan bu şehirlerde kaldıkları süre boyunca, birçok kültürel farklılık ve yenilikle karşılaşır, sonrasında daha önce görmedikleri, onları şaşırtan bu farklılık ve yeniliklerin ilgi çekici yönlerinden bahsederler. Bu çerçevede Gautier'nin dikkatini çeken durumların, daha çok toplumsal yaşayışla ilgili olduğu söylenebilir. Yazarda şaşkınlık uyandıran bu ayrıntılardan bazıları, aynı zamanda onun bakış açısını yansıtmaktadır. Zira şaşkınlık veren durumların bir kısmında hayranlık duygusunun varlığı gözlenirken; büyük bir kısmında, eleştiri amacı taşımayan, fakat zamanla önyargıya dönüşecek bir garipseme ve yadırgama duygusunun filizlendiği fark edilir. Örneğin Müslümanların Ramazan ayında inançları gereği bir gün boyunca kendilerini aç bırakmaları ve bir ay süreyle her akşam yapılan, yazarın gerçeğin rüyayı aştığı nokta olarak betimlediği eğlendirici etkinlikler (2007, s. 89-90); güçlü kader inancından dolayı Avrupalıların tersine, doğuluların ölümden korkmamaları, bu nedenle mezarlıkların şehirlerle iç içe oluşu (2007, s. 114); Türklerin gün içinde ticarî uğraşlarını yarıda kesecek kadar İslam'ın emirlerine bağlı bireyler olmaları, hatta Avrupa'dan gelenlerin bile, aldıkları tüm eğitime rağmen dinî hassasiyetlerini yitirmeyişleri (2007, s. 118, 170), Mevlevî dergâhında dervişlerinin huzur verici bir müzik eşliğinde sergiledikleri, tinsel hisler uyandıran ahenkli dönüş ayini (2007, s. 135) hayranlık duygusunun görüldüğü noktalar arasında gösterilebilir. Diğer taraftan doğulu erkeklerin kıskançlığı nedeniyle hiçbir ticarî işletmede kadın satıcıyla karşılaşılması (2007, s. 114); tekkede zikirci dervişlerin, yazarın hayvan homurtusuna benzettiği haykırışlar içinde kendilerini kaybederek yaptıkları ritimli dönüş ayini (2007, s. 144-145); evlerine gelen yabancı kadınları *haremlik*, erkekleri ise *selamlık* denilen ayrı odalarda misafir ederek, erkek ve kadınların birbirlerini görmelerinin engellenmesi (2007, s. 176); sofranın yere kurulması ve yemeklerin, Gautier'nin deyimiyile "Âdem Baba'nın çatalı" yardımıyla, yani parmaklarla yenmesi (2007, s. 177) garipseme ve yadırgama duygularının ortaya çıktığı durumlar arasında sayılabilir.

Hayrullah Efendi ise, hem şehirdeki toplumsal ve kültürel yaşamla hem de teknik ve mimari ilerlemeyle ilgili konulara değinmesi bakımından Gautier'den ayrışır. Öte yandan farklılık ve yenilikler karşısında hissedilen şaşkınlığın doğurduğu hayranlık duygusu, Hayrullah Efendi'de daha ön plandadır. Paris'in toplumsal ve kültürel yaşamında yazarın karşılaştığı şaşırtıcı ayrıntılar sayılacak olursa bunlar: ailece gidilebilecek şarkılı kahveler (café chantant) (2002, s. 104); canlı ya da doldurulmuş hayvanların yanında, farklı türden meyve ve sebzelerin yetiştirilmesine imkân veren, iklimlendirme (acclimatation) tekniğinin uygulandığı, envaiçesit bitkiyle donatılmış Bitkiler Bahçesi (Jardin des Plantes) (2002, s. 125); özgürlük olgusunu oldukça önemseyen Fransızların kendi içinde cumhuriyetçi-komünist-kral yanlısı gibi kesimlere ayrılmaları (2002, s. 166-167); bebek denecek yaştaki çocukların "kreş" adındaki okullarda eğitilmeleri (2002, s. 121) şeklinde sıralanabilir. Bunların dışında bazı yenilik ve farklılıkların şehrin estetiğine, gelişimine sağladığı yararları gören Hayrullah Efendi, daha önce de bahsi geçtiği üzere ilmî, fennî ve teknik konulardaki olanakları ülkesine, özellikle İstanbul'a taşıyarak bu seyahati yapmaktaki amaçlarından bir diğerini yerine getirmek ister. Bu anlamda Omnibüs araçları ve bu araçların ulaşımında sağladığı kolaylıklardan faydalanmak (2002, s. 98); taş ocaklarında kullanılan taş kırma makinasını Kuleli taş ocağına getirterek, kaldırım taşı yapımında kullanmak (2002, s. 125); tıbbî ilimlerde uygulanan hekimlik nizamını tatbik etmek (2002, s. 119); Sokak ve bulvarlarda

hayatı kolaylaştıran alt ve üst yapı tekniklerini İstanbul'da uygulamak (2002, s. 106,131,135-138) bunlar arasında sayılabilir.

Hayrullah Efendi, şehrin modernliğini gösteren üst yapı yeniliklerinden birine, özel bir başlık altında yer vermiştir. Eyvân-ı Zafer (Zafer Takı-Arc de Triomphe) olarak ifade ettiği yapının etrafının elektrik ile aydınlatılmasını ve bunun görsel açıdan oluşturduğu manzarayı "[...] *leyl-i müzlimde mezkûr caddenin içi güneş ışığı gibi nurlanmış görünür (idi). Gündüz güneşte mumların şuleleri ne kadar renksiz ve tesirsiz kalır ise, elektrik aydınlığının yanında dahi gaz fenerlerinin şuleleri öylece fersiz kalır idi*" (2002, s. 106) sözleriyle betimler.

Yeniliklere karşı duyduğu hayranlıktan bahsetmesinin yanında, bütün varlığını adadığı vatani için gösterdiği bu gayret, her zaman beklediği karşılığı bulamamıştır. Paris okullarında takip edilen eğitim sisteminin, bu konuda eksiklerin olduğu Devlet-i Aliyye topraklarında uygulanabileceğine ilişkin talebini ilettiği mektubuna olumsuz yanıt verilmesi, buna bir örnektir (2002, s. 121). Bu durum, aynı zamanda Osmanlı'da XVII. yüzyılın ortalarından itibaren yaşanan gerilemenin nedeni hakkında da bir fikir vermektedir.

Şehri tanıdıkça yazarların yaptıkları gezi daha nitelikli ve anlamlı bir yapıya bürünür. Genel itibariyle Gautier cephesinde İstanbul'un görünümünde ve şehrin toplumsal, kültürel yaşamında karşılaşılan farklılıklar için hissedilen hayranlık ve garipseme duyguları göze çarparken, Hayrullah Efendi tarafında şehrin genelinde insicam eden düzene ve teknik altyapıya dikkat çekilir. Fakat her geçen gün fark edilen yeni olgular, daha önce ortaya konan ihtiyatlı yaklaşımın giderek aşınmasına ve yüzyıllar içinde ileri sürülen söylemlerin de etkisiyle bakış açılarının değişmesine yol açar. Dolayısıyla tüm bu olumlu tespitlerin yanı sıra, her iki yazarın da dikkatinden kaçmayan, onların kültürel kodlarına ters düşen bazı olumsuzluklar ve bu olumsuzluklara yönelttikleri eleştirilerle karşılaşılır. Yazarlar bunların çoğunu kendi değer yargıları çerçevesinde ele aldığından, yapılan saptamalar garipseme ve yadırgamanın ötesinde, giderek Doğu ya da Batı hakkında olumsuz imge oluşumuna zemin hazırlayan birer önyargıya dönüşür. Esasen teoride biri için kabul edilemez görülen bir olgunun, diğeri için yaşamın değişmez bir parçası olduğu bilirse de, yüzyıllar içinde edinilen deneyim, bu ilkenin uygulamada tam karşılığını bulamadığını göstermektedir.

Olumsuz eleştiri ve önyargıda bulunma olgularının Hayrullah Efendi'nin söylemlerine nasıl yansıdığı konusuna değinmek gerekirse, daha çok durum tespitinde bulunma amacı gütmesine ve yargılayıcı ifadeler kullanmaktan kaçınmasına karşın, özellikle toplumsal yaşamla ilgili bu türden durumların Hayrullah Efendi'nin dikkatini çekmesi dahi, "öteki" kavramının yazardaki yansımalarını ortaya koymaktadır. Toplumun Parisli kadınların dans etmeleri konusuna bakışından bahsederken kullandığı "*Avrupalıların indlerinde raks etmek maâyibten olmadığından, zükûr ve inâs umûmen raks etmeye hazırırlar. Fransa'da raks ve deveran adabtan ma'dûd olup, fisk ve fücûrdan sayılmaz. [...] göbekten yukarıya hatunun neresinden tutulur ise ayıp değildir*" (2002, s. 110-111) şeklindeki ifadede, yazarın kendi ahlaki değerlerini hareket noktası olarak belirlemesi, durumu bir batılı gözüyle ele almasına engel olmaktadır. Benzer biçimde evlilik dışı birlikteliklerin yasaklandığı doğu toplumlarının aksine, Fransa'da yaygın olan metres (maitresse) kavramı için "[...] *husûsen Paris'te bazı mukavele ve şerâit ile metres tutmak âdet hükmünde olmakla, pek çok kadınlar kendilerini genç bekârlara ve ecnebilere beğendirerek, hul'ul edip bayağı nikâhlı uyâli misilli sâhibet-ül-beyt makamına geçip serbestçe ülfet ve muaşeret ederler*" (2002, s. 139) diyerek eleştiride bulunur. Burada, eleştirenin eleştirilen karşısında kendi dinî ve ahlaki değerlerini ölçüt

olarak belirlemesi, değerlendirmeleri köşeli ve keskin hale getirmekte, dolayısıyla önyargı oluşumuna neden olmaktadır. Yine Parislilerin mizacına ilişkin kullandığı “*Paris ahalisi dahi şûrîde-meşrep lâubali mezheptir. Gördükleri bir yabancı ile cerr ve menfaatleri uğrunda musâhabete meyl ve arzularını izhar edip, karıları (adamın) malını erkekleri (kadının) malûmâtını ahz ile istifade ederler*” (2002, s. 167) söylemi, Fransız kadın-erkek figürünü kalıplaştıran bir genelleme ifadesidir. Bunun batılıların yaptıkları “barbar, acımasız Türk” genellemesiyle eş değer bir söylem olduğu ileri sürülebilir.

Konumuzun başında değinilen, Batı'nın Doğu üzerinde yaptığı sistematik çalışma sonucunda oluşturduğu Doğu algısı, herhangi bir önyargıya sahip olunmadığı iddia edilse bile, çoğu batılı gezginde görülmekte, buna paralel olarak bir batılı olan Gautier'de de bunun izleriyle karşılaşmaktadır. Yazarın, genelde gayri müslimlerin yaşadığı bir semt olan Pera'da, kadınların Türk adetlerinin baskısı altında evden dışarı çok çıkmadıklarını iddia ederken kurduğu “*sanki Doğu'da yalnızca erkekler var, kadınlar burada efsaneye dönüşüyor ve Hıristiyanlar da bu konuda Müslümanların görüşlerini paylaşıyorlar*” (2007, s. 89) şeklindeki cümlesi bir genelleme ifadesi olarak ele alınabilir. Aynı şekilde antika eşyalar satan Ermeni bir esnafın dükkânında gördüğü geleneksel Osmanlı kıyafetine bakarken, Türklerin ne kadar modernleşmek istese de hiçbir şekilde bir Avrupalı olamayacağını ve daima bir barbar olarak kalacağını alaycı biçimde belirttiği “*Tanzimat döneminin barbar bir vücudun üstüne eklenmiş yapay bir uygarlık kıyafeti olan gülünç kostümünü giymek zorunda olan Doğu, kendine özgü elbiseyi buraya bırakmış gibi*” (2007, s. 118) sözü, ılımlı bir kişilik olduğu düşünülen Gautier'nin bile, geçmişten gelen birikimsel algının etkisiyle hareket ettiğine işaret etmektedir. En çarpıcı ve önyargılı yaklaşımını ise, Molière'in *Kibarlık Budalası* (*Le Bourgeois Gentilhomme*) eserine göndermede bulunduktan sonra, üstü örtük biçimde Türklerin Anadolu'ya gelmeden önce buldukları toprakları hatırlatarak ve tüm yıkılmışlığıyla artık buraya ait olmadıklarını ima ederek ortaya koyar. Bunu “*Hareketsiz yüzleri, bir yere dikilmiş sabit bakışları, uzun beyaz bir sakal üstündeki kıvrık kartal burunları, harem şehveti ve afyon sarhoşluğuyla yıkılmış, sağlam yapılı vücutları, artık sönmeye mahkûm ve yakında Asya'nın derinliklerinde aranması gereken saf Türk kavramı burada karşımıza çıkar*” (2007, s. 124) şeklindeki söylemiyle ifade eder. Söylediklerinden dolayı sorgulanamayacağını ve hiçbir sorumluluğu olmadığını ise “*Gezginler aynı zamanda hekimdir, yani her şeyi söyleyebilir*” (2007, s. 126) deyişiyle anlatmaya çalışır. Gautier bu sözünü bir çıkış yolu bulduğunu düşünse de, kullandığı ifadeler onun burada önyargılı davrandığı gerçeğini değiştirmemektedir.

Yazarlar, gezi esnasında tanık oldukları bazı durumlar neticesinde, kademeli olarak şaşkınlık, hayranlık, garipseme, yadırgama, olumsuz eleştiri ve önyargı biçiminde ilerleyen gözlemlerinin yanında, daha önce anlatılanların etkisiyle zihinlerinde oluşan olumsuz imgenin tersine, karşılaştıkları kimi durumlar için övgü içerikli olumlu ifadeler de yer verirler. Bu kapsamda Paris'te gözlemediği toplumsal ve kültürel bazı güzelliklerin etkisiyle Hayrullah Efendi'nin söyleminde ve bakışında yaşanan yumuşama, bunun bir yansımasıdır. Hatta Yazar, “*El elin aynasıdır dedikleri gibi burada insan kendisinin aksini gördüğü cihetle kendi kendisinin aynası olmaktadır. Yani bir şahsın uyûb ve noksanlarını başkası göstermek lâzım değil. İrfanı var ise kendisi görerek terbiye olur*” (2002, s. 136) sözüyle öncelikle kendi eksiklerini görmesi gerektiğini vurgular. Tek başına bu özlü ifade bile, bakış açısındaki değişimin göstergesi niteliğindedir. Bunun dışında Kitaphane-i imparatorî adındaki kütüphanede İslâm dini ile ilgili kitapların yıpranmaması için gösterilen özene tanık olması (2002, s. 115); Avrupalıların kadınlara karşı gösterdiği saygı ve onları evin en değerli hazinesi olarak görmeleri (2002, s. 111,140); Fransızların kendi ırkından, dininden ya da medeniyetinden

olmayanlara karşı son derece koruyucu olmaları (2002, s. 165-166) onun Avrupalılar hakkında olumlu düşünmesini sağlamıştır.

Benzer biçimde Gautier'nin de gözünden kaçmayan bazı olumlu olgu ve olaylar söz konusudur. Daha önceki Avrupalı gezginlerin Müslüman Türk imgesine ilişkin söylemlerinin tekrarıyla meydana gelen kalıp imge ve sahnelerle zaman zaman karşılaşılma ile birlikte, ister tepki çekmemek, isterse nesnel davrandığını kanıtlamak için olsun, Gautier'nin de insanî ilişkilerde gözlediği bazı olumlu durumlara değindiği fark edilir. Karşılaştığı örneklerde bir taraftan Batı'daki uygulamaları eleştirirken, diğer taraftan Doğu'nun Batı'ya üstünlüğünü aynı örnekler üzerinden teyit eder. Bu yaklaşım yazarın önyargılarında bir kırılma yaşandığının işaretidir. Buna göre yazarın ilk dikkatini çeken durumlardan biri, İslâm'ın benimsendiği bu topraklarda temizlik olgusuna son derece önem verilmesidir. "[...] pislüğün kutsal sayıldığı Katolikliğin aksine, İslâm temizliği bir erdem katma yükseltir" (2007, s. 113) sözüyle kendi inancına yönelik özeleştiriye bulunurken, karşı kültürün uygulamalarının doğruluğunu onaylar. Dikkatini çeken ve bakışının değiştiğini gösteren bir diğer çarpıcı örnek ise doğuluların, çoğu Avrupalıda görülmeyen, yabancılara karşı gösterdikleri hoşgörü ve nezakettir. Yeni Cami İskelesi'nin yakınında bulunan bir kahvehaneye girdiğinde, kendi ülkesinde benzer konumdaki bir doğuluya gösterilecek muhtemel tepki ile, burada kendisine gösterilen arasında ne tür bir fark olduğunu anlatırken, doğuluların batılılara göre daha hoşgörülü, alçakgönüllü olduğunu şu sözlerle vurgular:

[...] doğulularda bizde hiç görülmeyen doğal bir soyluluk var. Gece vakti Paul Niquet'ye giden bir Türk düşünebilir misiniz? Kim bilir ne alaylı sözlerle karşılanır, ne kaba davranışların kurbanı olur! Bu dumanlı kahvehanede benim durumum da aynıydı, oysa burada bulunanların hiçbiri ne bana dikkat eder göründü ne de en hafifinden edep dışı bir tavır takındı (2007, s. 105).

Hayrullah Efendi ve Gautier'nin karşı kültüre bakışında meydana gelen bu inişli çıkışlı değişim, her iki yazarın da zaman zaman daha önce oluşturulmuş algının etkisinde kalabildiklerini, fakat aynı zamanda kalıp imge ve sahnelere körü körüne teslim olmadıklarını göstermiştir. Dolayısıyla her ne kadar nesilden nesile adeta kültürel bir gen aktarımı gibi devam eden bir süreç söz konusu olsa da gözleyerek ve deneyimleyerek doğru bilinen yanlışların düzeltilebileceğini ortaya koymuşlardır.

SONUÇ

Sonuç olarak buraya kadar anlatılar değerlendirildiğinde, kültürel yakınlaşmaların olduğu, fakat iletişim olanaklarının yetersiz olması nedeniyle kendinden farklı olan toplumların kültür yaşamına ilişkin bilgilere yazı yoluyla erişildiği dönemlerde, seyahatnamelerin önemli birer bilgi kaynağı olduğu görülmüştür. Buna karşın toplumsal yaşam üzerine söylenen ifadelerin daha çok gözleme ve izlenime dayanan kanıtlanmasız güç yorumlardan oluşması ve yazarların, saptamalarını kendi değer yargıları ve medeniyet anlayışları çerçevesinde ortaya koymaları göz önüne alındığında, seyahatnamelerin bir veri sunmakla birlikte, nesnel, bilimsel bir kaynak olamayacağı gösterilmiştir.

Tarihsel süreç içinde Doğu-Batı karşıtlığının zamanla bir çatışmaya doğru evrilmesinde Batı kültürünün dini, siyasi, ekonomik göndergeler üzerinden kendini tanımlama çabalarının yattığı anlaşılmıştır. Batı'nın üstünlüğünü gösterme amacı güden ve bunu sistematik biçimde kültür, sanat, siyaset ve yaşama dair her türlü araçla tesis etmeye

çalışan oryantalist anlayışın, Batı'nın kendini tanımlama ülküsüyle doğrudan ilgili olduğu saptanmıştır. Bu çerçevede edebiyatın ve bir edebi alt tür olarak kabul edilen seyahatnamelerin özellikle XIX. yüzyıl itibarıyla bu anlayıştan bağımsız olmadığı; "Egemen ve Güçlü Batı" tabirinin yerleşmesine kimi seyahatnamelerin doğrudan, kiminse dolaylı biçimde katkıda bulunduğu, dolayısıyla seyahatnamelerin bir propaganda aracı haline gelebildiği ortaya konmuştur.

Doğu-Batı arasında yüzyıllarca süre gelen çatışmanın inceleme konusu olan bu iki seyahatnamede de etkisini gösterdiği; yolculuk öncesi merak ve hayranlık duygularının güçlü biçimde hissediliyor olmasının dahi, kalıp imge ve sahneler yoluyla oluşan algının ortadan kalkmasını kolaylaştırmadığı gözlenmiştir. Bununla birlikte gözlem ve deneyimin artışıyla doğru orantılı olarak söz konusu algının değişebileceği de görülmüştür. Özellikle iki yazarın özgün bir üslupla kaleme aldıkları bu seyahatnamelerde şaşkınlık, hayranlık, garipseme, yadırgama, eleştiri, önyargı, özeleştirme, yüceltme gibi olumlu-olumsuz duygu ve düşüncelerin bir arada bulunuyor olması, algı değişiminde yaşanan hareketliliği ortaya koymuştur. Bu nedenle her iki yazar arasında, özellikle bir batılı olması nedeniyle Gautier'nin, söz konusu eseriyle, Batı'yı yüceltme ya da tanımlama amacı gütmeyeceği fakat bunun yanında oryantalizme doğrudan olmasa da dolaylı bir katkı sunduğu sonucuna varılmıştır.

Her şeye rağmen, seyahatnamelerde karşılaşılan bu öznel ve değişken yapı, onları zevkle okunan edebî bir tür olmaktan uzaklaştırmamıştır. Dolayısıyla kaleme alındıkları dönemin şartları düşünüldüğünde, farklı iki medeniyeti temsil eden Théophile Gautier ve Hayrullah Efendi'nin, bugün bile kadim şehirlerden olma vasfını sürdüren Paris ve İstanbul hakkında yaptıkları bu çalışmalar, hem okurların ilgisini çekmekte hem de kültür mirası olarak insanlık tarihine ışık tutma görevini sürdürmektedir.

SUMMARY

In addition to having many important functions, writing has taken over important roles in the matter of recognizing other people and different cultures in periods when the communicative technology is insufficient; so, it has made great contributions to human history. We can see in the travel books the most concrete examples of this manner which contain a great number of impressions of travelers who made a journey to explore, recognize and present different cultures, namely the "other". Although travel books are deemed unnecessary and insufficient to recognize and understand today's societies, they have been located among the important written referable sources to have knowledge about the social and cultural life of the past. In this respect, they have provided significant contributions to intercultural interaction.

Even though the travel books offer important informations about the period and society in which they were written, due to reasons like being based on personal observations and experiences, including some prejudices written by previous travelers, being based on lack of knowledge of regional languages cause doubts concerning accuracy of observations and evaluations. As a result, Non-original works which repeat one another have commonly emerged. Therefore, the reiteration of negative comments about counter culture in the context of personal value judgments in the previous travel books has paved the way for the formation of negative images.

In the historical process, it has been understood that the self-definition of the Western culture through religious, political and economic references played a role in the evolution of the East-West opposition into a conflict over time. It is realized that the orientalist understanding, which is intended to show the superiority of the West and to systematically establish it in all areas of life like culture, art, politics, economy is directly related to the West's ideal of self-identification. Within this framework, it is seen that the literature and the travel books considered as a literary subspecies are not independent from this understanding especially by the XIX. century; that some travel books contribute directly or indirectly to enroot the expression "Sovereign and Powerful West"; that so, travel books can be used as a propaganda tool.

As it is seen, on the one hand travel books are important written sources which provide the means to get an idea about past societies, on the other hand, since the data presented are not objective and contain subjective evaluations, they have been questioned about their objectivity and reliability. Because of the fact that this situation is also seen in both western and eastern travel books, it doesn't occur unilaterally. The East, which Western civilization has seen as an enemy since the Andalusia Umayyad period, from XVIth century has become in their eyes a geography that was identified by the Turks and Islam. As for the West, due to technical progress in XIXth century, it began to attract the interest of the Ottoman Empire and of the Ottoman intellectuals representing the East. Therefore, XIXth century is a period when the journeys made by travelers introduced both civilizations.

The travel books written with senses of curiosity and discovery by Théophile Gautier representing the West and Hayrullah Efendi representing the East are works assessable in this context. In these studies, these intellectual personalities -the representatives of the two civilizations that have been in conflict for centuries- evaluate Paris and Istanbul culturally and socially. Their value judgments and civilization concepts shaped by the propulsive force of two basic elements like geography and religion cause that they give different reactions in the face of the experimented events, and exhibit approaches that show parallelism with the negative perception placed in mind of the West and the East. But at the same time, they make also some determinations which indicate change of perception in some situations. In this context, the combination of positive-negative feelings and thoughts such as astonishment, admiration, criticism, prejudice, self-criticism, and sublimation in these travel books written originally by the two authors, demonstrates the mobility of change in perception. These works created by Théophile Gautier and Hayrullah Efendi on Paris and Istanbul, which are still considered among the most ancient cities despite their subjective and uncertain structure, have both attracted the attention of readers and contributed to the history of humanity as a cultural heritage.

KAYNAKÇA

- Asiltürk, B. (2000). *Osmanlı seyyahlarının gözüyle Avrupa*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Bezci, B. (2005). Kant ve Hegel'in felsefesinde etik anlayışı. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9(5), 48-61.
- Etensel İ. A. (2000). *Fransız gezginlerin gözüyle Türkler ve Yunanlılar*. İstanbul: Boyut Yayınları.
- Gautier, T. (2007). *İstanbul, dünyanın en güzel şehri* (N. Yiğitler, Çev.). İstanbul: Profil yayınları.
- Gürer, S. (2015). *XVII-XVIII ve XIX. yüzyıllarda Fransız seyahatnamelerinde Osmanlı toplumu*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Hayrullah Efendi. (2002). *Avrupa seyahatnamesi* (B. A. Gürsoy, Çev.). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İnal, B. (2018). *19. yüzyılda İngilizce yazılmış seyahatnamelere göre Anadolu'da sosyal kültürel ve ekonomik hayat* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Uşak: Uşak Üniversitesi
- Lewis, B. (1984). Doğu'ya giden bazı İngiliz seyyahları. (E. Erdim ve S. Özbaran, Çev.). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2(1), 245-264.
- Lewis, B. (1997). *Çatışan kültürler* (N. Elhüseyni çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Lowry, H. W. (2004). *Seyyahların gözünde Bursa* (S. Alper çev.). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Maden, S. (2008). Türk edebiyatında seyahatnameler ve gezi yazıları. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 37, 147-158.
- Parla, J. (2005). *Efendilik, şarkiyatçılık, kölelik*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Reyhanlı, T. (1983). *İngiliz gezginlerine göre İstanbul'da hayat (1582-1599)*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Said, E. (1998). *Oryantalizm, sömürgeciliğin keşif yolu* (N. Uzel çev.). İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Şahin, G. (2007). *İngiliz seyahatnamelerinde Osmanlı toplumu ve Türk imajı*. İstanbul: Gökkuşe Yayınları.
- Şirin, İ. (2006). *Osmanlı imgeleminde Avrupa*. Ankara: Lotus Yayınları.
- Üçel A. G. (2003). *Avrupalı seyyahların gözünden Osmanlı Dünyası ve insanları (1530-1699)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yılmaz, Ö. (2013). Osmanlı şehir tarihleri açısından yabancı seyahatnamelerin kaynak değeri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28(2), 587-614.